

LAKU ASKETIK SAJRONE NASKAH KITAB BAB ASALE MANUNGSA

Isnaini Ditya Pramusinta

Pembimbing:

Drs. Bambang Purnomo, M.S

Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah (Jawa)

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Surabaya

Id.pramusinta@gmail.com

Abstrak

Naskah *Kitab Bab Asale Manungsa* iki mujudake kasusastran Islam kejawen. Naskah *Kitab Bab Asale Manungsa* iki ngrembug ngenani ajaran mistik *tasawuf*. Ajaran mistik *tasawuf* mujudake salah sawijine ajaran Islam. Ajaran *tasawuf* mulangake maneka kawruh, salah sawijine yaiku mulangake kepriye dadi manungsa kang cedhak klawan Gustine kanthi suci lair lan batine. Piwulangan tata cara nggladhi dhiri, manengkung, tapa lan semedi kuwi narik kawigaten panliti kanggo diduduh sajrone panliten iki, banjur sakabehe bab kang gegayutan karo piwulangan iku sabanjure diarani laku asketik.

Panliten iki nggunakake lelandhesan teori filologi kang diandharake dening Baried. Sabanjure metode hermeneutik digunakake kanggo nafsirake bab kang diteliti sajrone naskah *Kitab Bab Asale Manungsa* iki. Dipilihe suntingan edhisi standar dening panliti kanggo nerbitake teks kang gampang diwaca dening pamaos.

Tuwuhe sawijine kasusastran mesthi dijalari dening kasusastran liyane sadurunge, semono uga naskah iki. Ditemokake saperangan bab kang meh padha karo naskah liyane kang ngrembug ajaran *tasawuf*. Adhedasar kuwi mula ditindakake uga kajian intertekstual tumrap naskah iki, lan salah sawijine naskah liyane kang wis ditemtokake dening panliti. Naskah kang digawe sarana kajian intertekstual tumrap naskah *Kitab Bab Asale Manungsa* yaiku naskah *Wirid Hidayat Jati* anggitané R.Ng Ranggawarsita kang wis disalin dening R.Tanaya.

Saka andharan mau, dijupuk undherane rembug ing panliten iki yaiku: (1) kepriye *deskripsi* lan *suntingan teks* *Kitab Bab Asale Manungsa*? (2) kepriye *Polah Laku Asketik* sajrone *Kitab Bab Asale Manungsa*? (3) kepriye *analisis intertekstual* sajrone *Kitab Bab Asale Manungsa* lan *Wirid Hidayat Jati*?. Adhedasar punjere panliten mau, panliten iki nduweni tujuwan ngandharake isine naskah *Kitab Bab Asale Manungsa* yaiku: (1) Njlentrehake *deskripsi* lan *suntingan teks* *Kitab Bab Asale Manungsa*? (2) ngandharake *Polah Laku Asketik* sajrone *Kitab Bab Asale Manungsa*? (3) ngandharake *kajian intertekstual* sajrone *Kitab Bab Asale Manungsa* lan *Wirid Hidayat Jati*.

Tata cara kang digunakake kanggo nintingi data yaiku: *deskripsi* naskah, transliterasi naskah, suntingan teks naskah, laku asketik sajrone naskah, analisis intertekstual naskah *Kitab Bab Asale Manungsa* lan *Wirid Hidayat Jati*, lan menehi dudutan saka asile tintingan data.

Adhedasar andharan mau, didudut asile panliten ngenani *deskripsi* naskah, transliterasi naskah, suntingan teks naskah, laku asketik sajrone naskah, analisis intertekstual naskah *Kitab Bab Asale Manungsa* lan *Wirid Hidayat Jati*. *Deskripsi* naskah *Kitab Bab Asale Manungsa* yaiku: dumadi saka rong buku, cacahé kaca yaiku buku A ana 33 lembar, buku B ana 22 lembar. 9 kaca tanpa tulisan lan gambar, kahanan naskah apik, ditulis nganggo aksara Jawa, nggunakake basa Jawa ngoko, saperangan kaca ditulis nganggo aksara latin, uga nggunakake basa Walanda lan Inggris, lan ana bagan-bagan, kawuwuhan gambar-gambar.

Suntingan teks kang ditindakake ana panliten iki yaiku mligi ing teks-teks utawa ukara kang ngrembug ngenani laku asketik. Ditemokake 57 tembung lan ukara sing narik kawigaten panliti kanggo ditindakake kritik lan komentar. Laku asketik kang ana sajrone naskah *Kitab Bab Asale Manungsa* iki diperang dadi telu bab yaiku laku asketik, tata cara nindakake laku asketik lan paedhahe laku asketik. Banjur saka analisis intertekstual kang ditindakake marang naskah *Kitab Bab Asale Manungsa* lan *Wirid Hidayat Jati* ditemokake bab sing padha, bab-bab kuwi yaiku: laku asketik, bab ciptane manungsa, sahadat, hawa nepsu, laku limang perkara lan patang tataran ing *tasawuf*.

Tembung Wigati: filologi, laku asketik, intertekstual, naskah, kejawen.

PURWAKA

Mula Bukane Panliten

Ing pangrembakane kasusastran Jawa nuwuhake sastra Jawa pesisiran lan sastra Jawa kratonan. Ing jaman kasusastran sastra Jawa gagrag anyar nduweni tetenger

kanthi penganggane basa Jawa anyar lan asipat piwulang lan babad. Kasusastran Jawa nduweni fungsi kanggo sarana nularake ide-ide utawa pmawas saka pangripta marang wong sakabehe, ing jaman mbiyen kasusastran mujudake piranti utama kanggo nularake bab piwulangan.

Ana 13 jinis naskah nuswantara kang diandharake dening Pigeaud (sajrone Purnomo, 2007:29-32) yaiku *Naskah Epik-Kepahlawanan, Naskah Historiografi Tradisional, Naskah Kebahasaan, Naskah Genealogi Manusia dan Raja-raja, Naskah Filsafat dan Folklore, Naskah Religi-Keagamaan, Naskah Mistik, Naskah Etik dan Didaktis, Naskah Obat-obatan, Naskah Tentang Aturan dan Norma Hukum, Naskah Palintangan, Naskah Nujum, Naskah Arsitektur Tradisional*. Ing saperangan jinis naskah ing ndhuwur ngemu paedah lan aspek filsafat kang gedhe, kaya naskah *Epik, Filsafat, Religi, Etik* lan *Norma Hukum*. *Naskah mistik* yaiku naskah kang ngrembug ngenani piwulang mistik. Mistik kejawen yaiku manifestasi agama Jawa. Mistik tegesi yaiku kapercaya yen manungsa kuwi bisa nganakake sesambungan langsung utawa manunggsal marang Gustine (Simuh, 1996:195). Piwulang mistik nduweni daya pangaribawa tumrap pangrembakane kasusastran Islam kejawen. Kasusastran jinis kasebut ngemu bab tasawuf an budi luhur kang kinandhut sajrone *pembendaharaan* kitab-kitab tasawuf. Tasawuf miturut Nasution (sajrone Purnomo, 2011:51) yaiku ilmu kang nyinaoni dalane wong muslim supaya cedhak marang Allah SWT. Miturut Sudardi tasawuf yaiku *gerakan kerohanian* adhedasar agamal Islam kang mangerteni Allah lan ngupaya amrih cedhak nglakoni daya lan upaya kanthi polah kang *khas*. Gegayutan karo kasusastran Jawa ing bab piwulang agama, salah sawijine naskah tasawuf Islam kang paling kondhang yaiku naskah anggitane pujangga agung R.Ng Ranggawarsita kanthi irah-irahan Wirid Hidayat Jati (**WHJ**). WHJ nduweni daya pangaribawa kang gedhe tumrap naskah sajinis kang tuwuh sabanjure, naskah tasawuf kang diwastani bisa mujudake turunan saka WHJ yaiku naskah Kitab Bab Asale Manungsa (**KBAM**).

Kajian intertekstual nduweni tujuwan mbandingake rong naskah utawa luwih. Hutomo (1993:13-14) ngandharake yen kanggo studi pengaruh kudu mangerteni teori intertekstual. Intertekstual diarani mujudake gegayutan antarane teks siji lan liyane. Sajrone nindakake kajian bandhingan kudu mangerteni hipogram (Hutomo, 1993:13-14). Hipogram yaiku unsur crita kang kinandhit sajrone teks sastra kang didadekake *model, acuan* lan latar kanggo teks sawise. Wujud hipogram yaiku bisa arupa *ekspansi, konvensi, modifikasi* lan *ekserp*.

KBAM mujudake naskah kang mulangake bab tasawuf. Naskah ii nduweni perangan bab kang padha

karo naskah WHJ. Sajrone naskah KBAM iki ngrembug babpatang tataran sajrone Tasawuf yaiku *Syariat, Tarikan, Hakikat* lan *Makripat*.lan bab sing narika kawigaten yaiku tumindake manungsa supaya bisa urip tentrem lan cedhak klawan Gustine, kang kaya mangkono kuwi diarani polah Manunggale kawula Gusti. Manunggale kawula Gusti yaiku konsep lelakon mistik kang diugemi manungsa Jawa. Salah sawijine tumindak praktek kanggo nindakake lelakon mistik manunggsale kawula Gusti yaiku nggulawentah raga lan batin supaya tansah ing kahanan kang suci kayadene Gustine kang ditresnani,lelakon kuwi diarani laku asketik. *Asketik* yaiku tumindak wong Jawa kanggo tumuju tataran kamanunggalan *mistik* (Endraswara. 2013:76)

Naskah **KBAM** ditulis kanthi nggunakake aksara Jawa. Basa kang digunakake sajrone **KBAM** yaiku Jawa ngoko, uga ana basa inggris. Ing saperangan tembung uga ana basa Indonesia lan Indonesia. Naskah iki ditulis ing *media* kertas awujud buku, ana rong jilid yaiku buku A lan buku B. Kahanan naskah isih apik, lan seratan sajrone naskah isih gampang banget diwaca. Wujud naskah iki arupa buku tulis lan ditulis nganggo pulpen werna biru lan ireng. Kayadene apa sing wis dijlentrehake sadurunge **KBAM** iki nduweni bab sing meh padha kayadene **WHJ**, nanging pangripta saka **KBAM** iki menehi tambahan bab kang beda saka **WHJ**. Bab sing beda yaiku perangan kang ngandharake kepriye dadi pawongan kang apik sajrone bebrayan, shalat, alamat lintang kemukus, alamat rembulan lan liyane. **KBAM** iki kelebu seratan Sastra Jawa anyar awujud gancaran. Saka genre lan latar belakang asal, naskah iki ditulis ana ing dhaerah pesisiran nanging ora ditemokake tetenger yen iki mujudake sastra pesisiran

Panliten iki ditintangi nganggo tintingan filologi modern, filologi yaiku ilmu kang gegayutanmarang studi naskah lawas lan ngandharake perkara-perkara kang nyengkuyung analisis tumrap naskah (Purnomo, 2007:1). Ing kegiatan filologi ditindakake kegiatan inventarisasai, translitrasi, lan suntingan teks. Ing panliten iki ora ditindakake kegiatan invetarisasi cukup tranlitrasi lan suntingan. Suntinga kang digunakake sajrone panliten iki yaiku suntingan edhisi standar, yaiku suntingan kang mbenerake kaluptan kang ora ajeg lan diganti miturut norma kang ana, tujuwane ngasilake naskah kang siyap cetak.

Dipilihe topik lan naskah KBAM minangka sumber dhata amerga durung ana panliten kang nliiti bab kasebut. Konsep manunggale kawula Gusti, kegiatan manengkung, tapa lan semedhi ndadekake dipilihe irah-irahan "*Laku Asketik Sajrone Kitab Bab Asale Manungsa*".

Kanggo nafsirake bab kang dirembug sajrone panliten iki yaiku digunakake metodhe hermeneutika.

Kanthi tujuwan nggampangake penafsiran marang panliten iki.

Undhere Panliten

Adhedasar jlentrehan ing mula bukane panliten, mula undhere panliten iki yaiku:

- 1) Kepriye *deskripsi* lan *suntingan teks* Kitab Bab Asale Manungsa?
- 2) Kepriye *Polah Laku Asketik* sajrone Kitab Bab Asale Manungsa?
- 3) Kepriye *analisis intertekstual* sajrone Kitab Bab Asale Manungsa lan Wirid Hidayat Jati?

Ancase Panliten

Adhedasar punjere panliten ing ndhuwur, ancase panliten bisa dideleng ing ngisor iki.

Adhedasar jlentrehan ing mula bukane panliten, mula undhere panliten iki yaiku:

- 1) Ngandharake *deskripsi* lan *suntingan teks* Kitab Bab Asale Manungsa?
- 2) Ngandharake *Polah Laku Asketik* sajrone Kitab Bab Asale Manungsa?
- 3) Ngandharake *analisis intertekstual* sajrone Kitab Bab Asale Manungsa lan Wirid Hidayat Jati?.

Paedah Panliten

Paedah panliten yaiku paedah kang dikarepake bisa menehi gegambaran padhang utawa kawruh marang pamaos sawise maca panliten iki. Saben panliten kudune bisa menehi paedah utawa bab sing anyar tumrap pamaos.

Saka anane panliten iki diajab nduweni paedah tumrap panliten sastra Jawa lawas kang nggunakake kanthi nggunakake tindingan filologi. supaya mengko menehi lelakon mistike wong Jawa ngenani bab asketik saka Kitab Bab Asale Manungsa tumrap pamaos umum lan mahasiswa jurusan basa lan sastra Jawa

Panliten Kang Saemper

Panliten-panliten sadurunge kang dianggep saemper lan bisa dadi sumber tumrap panliten iki yaiku:

Panliten kang ditindakake dening Faris Saiful Hayyat (2012) Jurusan PBD Universitas Negeri Surabaya. Skripsine kanthi irah-irahan “*Nilai Sufistik Sajrone Naskah Sayyidil Makrifat*” panliten iki ngrembug nilai-nilai sufistik sajrone naskah *Sayyidil Makrifat*.

Panliten kang ditindakake dening Siti Hidayatul Muzayanah (2011) Jurusan PBD kanthi irah-irahan “*Piwulang Agama ing sajrone Naskah Kitab Tauhid*”. Panliten iki ngandharna sipat-sipate Allah kang diperang dadi 4 bageyan antarane sipat *Nafsiyah*, *Salbiyah*, *Ma’ani* lan *Manawiyah*. Sipat *muhal* Allah yaiku *muhal Ma’ani*, *muhal Nafsiyah*, *muhal Salbiyah* lan *muhal*

Ma’anawiyah. Sipate Rosul diperang dadi telu yaiku sipat wajibe Rasul kaya *Siddiq*, *Amanah* lan *Tabligh*, sipat muhale Rasul kaya *Kidzib*, *Hianat* lan *Kitman*. Sipat Jaize Rasul kayata mangan, ngombe, turu, omah-omah lan lara. Panliten iki nggunakake *deskriptif analitik*. Naskah nggunakake kritik teks edhisi diplomatik.

Panliten kang ditindakake dening Achmad Endra Gunawan (2012) jurusan PBD Universitas Negeri Surabaya kanthi irah-irahan “*Piwulang Agama Sajrone Naskah Sulam Taufik*” panliten iki ditindingi nganggo ilmu filologi lan ngandharake bab-bab ngenani piwulangan agama Islam. Naskah *Sulam Taufik* kang dicekak “*ST*” dening panliti iki asale saka tlatah Banyuwangi, isine ngrembug ngenani fikih tasawuf. Panliten nggunakake tindingan filologi lan ngandharake ngenani deskripsi naskah, wujud naskah lan suntingan naskah. Piwulangan tasawuf sajrone naskah *ST* kang dibabar dening panliti diperang dadi loro yaiku perkara-perkara kang kudu ditindakake dening manungsa, lan apa kang kudu ditinggalake dening manungsa.

Panlite kang ditindakake dening Setyoniti Kusuma Dewi (2013) jurusan PBD Universitas Negeri Surabaya kanthi irah-irahan “*Aspek Religius Sajrone Naskah Jaka Seliwah*”. Panliten iki ngandharake deskripsi naskah Jaka Seliwah. Naskah Jaka Seliwah iki awujud tembang macapat nyritakake sawijine paraga kang nggolek keadilan marang Allah. Naskah Jaka Seliwah mujudake naskah pesisiran. Diandharake aspek religius Islam ing bab *Akidah*, *Syariah* lan *Akhlak*.

Panliten kang ditindakake dening Zahrotul Mufidah kanthi irah-irahan “*Naskah Bongsa Tekat Talabul Ngelmi Dan Kitab Ta’limul Muta’allim Thariqatta’allum (suatu tinjauan intertekstual)*”. Panliti uga nggunakake tindingan filologi sajrone panliten kasebut. Saka kajian interteks kang ditindakake dening panliti ditemokake bab kang padha antarane naskah-naskah kasebut yaiku (1) hakikat nuntut ilmu (2) niat nuntut ilmu (3) ngupaya sajrone nuntut ilmu (4) hakikat murid lan guru (5) bab-bab kang bisa nekakake rejeki.

Panliten mau nliti naskah-naskah lawas, Panliten mau dadi rujukan saka panliti iki supaya panliten sing digarap iki bisa maksimal lan menehi bab sing anyar tumrap pamaos. Panliten kang disebutake mau mligi ngrembug bab sajrone naskah lawas. Bab kang paling akeh dirembug lan ditliti yaiku ngenani Islam. Kuwi padha marang bab kang bakal ditliti ana sajrone panliten iki.

Pambedane panliten iki karo panliten kang saemper mau yaiku bab sing dirembug ngenani *asketik*. Asketik yaiku salah sawijine wujud tumindak kang dilakoni kanggo nggayuh apa kang dikarepake. Ora kabeh ngenani babagan Islam sajrone objek panliten bakal diudharake, nanging winates bab asketik. Panliten

iki uga ngrembug ngenani intertekstual antarane naskah kang digunakake objek panliten, yaiku naskah **KBAM** lan **WHJ**

Kapustakan Islam Kejawen

Kapustakan Jawa kejawen mujudake kapustakan Jawa kang ngemu antarane tradhisi Jawa lan unsur ajaran Islam, (Simuh, 1988:2). Kapustakan Islam kejawen asring ngrembug ngenani bab ajaran tasawuf. Nduweni ciri-ciri kaya nggunakake basa Jawa lan sethithik banget ngrembug ngenani syariat malah ana kang ora ngurmati syariat (Simuh, 1988:3). Jeneng kang asring digunakake kanggo nyebutake kapustakan Islam kejawen yaiku primbon, wirid lan suluk. Wirid lan suluk nduweni gegayutan sajrone isine marang piwulang tasawuf. Kapustakan Islam kejawen kuwi pangaruh kapustakan Islam kang ditemokake marang tradhisi Jawa. Kapustakan iki ngrembakan amerga ngadhegke kerajaan Mataram.

Ing naskah **KBAM** iki ora disebutake yen naskah iki mujudake primbon, wirid utawa suluk. Saka andharan sethithik ngenani kapustakan Islam Kejawen mau bisa dimangerteni yen naskah **KBAM** iki mujudake kapustakan Islam Kejawen yen dideleng saka isi naskah kang ngrembug bab tasawuf, nggunakake basa Jawa lan ana uga bab primbon. Naskah **WHJ** kang digunakake kanggo kajian intertekstual marang **KBAM** uga mujudake kapustakan Islam kejawen, amerga mujudake naskah wirid.

Mistik Kejawen

Mistik kejawen sejatine mujudake *manifestasi* agama Jawa. Agama Jawa yaiku akumulasi praktek religi masyarakat Jawa. Mistik tegese yaiku kapercayan yen manungsa bisa nganakake sesambungan langsung utawa manunggal marang Gustine (kasunyatan Agung) lumantar tanggapan batin sajrone meditasi (Simuh, 1996:195). Dasar saka ilmu kejawen yaiku pamikiran kang asipat sarwa mistik, mitos lan magis (Simuh, 1996:187). Mistik kejawen yaiku upaya spiritual tumuju kegiatan nyedhakake diri marang Tuhan kang ditindakake manungsa Jawa (Endraswara, 2006:135). Mistik kejawen ditindakake manungsa dilandhesi alesan-alesan tertamtu kang diarani ritual mistik kejawen. Sajrone praktek religi masyarakat Jawa kuwi, ana agama-agama kang merbawani kaya Hindu, Budha lan Islam. Akeh bukti-bukti arupa karya sastra kang dadi tuntunan panganut mistik kejawen. Karya sastra keblebu salah sawijine wujud mistik kejawen. Miturut Endraswara (2006) mistik kejawen nduweni wujud-wujud kaya mistik wayang, mistik sastra, mistik gending, mistik kebatinan, mistik magis lan mistik cermin.

Endraswara (2006:102) ngandharake yen sajrone kasusastran mistik Jawa ngrembug bab dumadine manungsa. Sadurunge manungsa awujud kamasuci (tirta-kaman-dhanu) kang nduweni papat anasir yaiku geni, angin, lemah lan banyu. Esensi ngenani bab kasebut uga direpresentasikake anan ing lagu “cublak-cublak suweng”. Diandharake yen anasir mau bakal nyawiji ana pramana. Saka pramana tumiba marang triloka.

Ing bab ngenani mistik sastra lan gegayutane marang gendhing, Endraswara (2006:102) ngandharake anane bab ngenani tetembungan baitul makmur, baitul muharram lan baitul mukkadas. Sajrone ajaran mistik kebatinan, dijelasake yen asale manungsa kuwi saka Allah. Manungsa diciptakake sarana proses *tanazul*, kaya proses emanasi, Allah njalma ana ing manungsa (Endraswara, 2006:108). Allah kuwi ana ing badane manungsa, mula saka kuwi manungsa kuwi wewujudan saka Allah kang wis diwungkus badan kasar lan badan alus. Sajrone ngupaya bali menyang asale ing ajaran mistik kebatinan diwulangake yen manungsa kuwi kudu nglakoni latiyen spiritual kaya semedi lan tapa brata.

Latiyen asipat spiritual kaya mau kuwi uga nduweni paedah kanggo nduweni daya linuwih marang manungsa sing nglakoni. Daya linuwih kang bakal digayuh dening sing nglakoni Sofwan (sajrone Endraswara, 2006:112) ngandharake (1) bisa ana ing rong papan kang beda bebarengan (2) nambani wong lara amerga daya budi (3) bisa sesambungan marang ruh alus (4) mangerteni niat sajrone wong liya (5) bisa mangerteni bab sing durung kelakon (6) bisa mindah barang tanpa nyekel (7) nduweni panyawang lan pangrungu gaib.

Yen dideleng saka andharan mau, naskah **KBAM** iki keblebu naskah mistik Islam-Jawa. Naskah **KBAM** iki nduweni isi ngenani bab dumadine manungsa, patang anasir dad, njlentrehake bab baitul makmur, muharram lan mukkadas lan laku asketik kanggo nggulawentah kondisi spiritual manungsa nalika nggayuh kasampuranane urip lan upaya nyedhakake diri marang Gustine.

Naskah lan Teks

Naskah nduweni teges “tulisan tangan kang nyimpen maneka gagasan, pamikiran lan prasaan mujudake warisan ing jaman semana” bab iki diwastani kanthi aran *manuskrip*, ing basa Inggris dikenal kanthi *manuscript*, lan ing Belanda *handschrift* (Purnomo, 2007:19). Miturut Djamaris (2006:3) naskah kuwi sakabehe bahan kanggo tulisan tangan mujudake warisane leluhur ing jaman semana kang katulis ing kertas, lontar, kulit, kayu lan rotan. Kamidjan (2009:3) ngandharake yen naskah kuwi sawijine wujud produk kang arupa tulisan tangan.

Miturut jinise kaya kang wis dirembug ing bab mula bukane panliten saka Pigeaud (sajrone Purnomo, 2007:29-32) naskah nuswantara diperang dadi telulas yaiku (1) *Naskah Epik-Kepahlawanan*, (2) *Naskah Historiografi Tradisional*, (3) *Naskah Kebahasaan*, (4) *Naskah Genealogi Manusia dan Raja-raja*, (5) *Naskah Filsafat dan Folklore*, (6) *Naskah Religi-Keagamaan*, (7) *Naskah Mistik*, (8) *Naskah Etik dan Didaktis*, (9) *Naskah Obat-obatan*, (10) *Naskah Tentang Aturan dan Norma Hukum*, (11) *Naskah Palintangan*, (12) *Naskah Nujum*, (13) *Naskah Arsitektur Tradisional*. Saperangan jinis naskah sadurunge ngemu paedah lan aspek filsafat kang gedhe, kaya naskah *Epik*, *Filsafat*, *Religi*, *Etik* lan *Norma Hukum*.

Objek panliten filologi saliyané naskah yaiku teks, teks yaiku isine naskah kang abstrak lan mung bisa dibayangke wae (Baried, 1985:56). Miturut Kamus Besar Bahasa Indonesia (1990) nylarasake tetembungan iki marang naskah 1) tembung-tembung asli saka pengarang 2) kutipan saka kitab suci kanggo ajaran utawa alasan lan 3) bahan tinulis kanggo menehi piwulangan pidhato lan liyane. Miturut Purnomo (2007:20) sajrone paugeran kang diduweni filologi kuwi ana kang diarani teks yaiku sakabehe wacan kang ana utawa tuwuh sajrone naskah, Purnomo uga ngandharake yen teks kanthi umum ditegesi yaiku tulisan ngenani sawijine bab.

Bedane naskah lan teks kedadeyan nalika ana naskah kang anyar nanging nduweni teks sing tuwa (Baried, 1994:57). Isi sajrone naskah kang menehi maneka unsur kanggo diteliti, amarga kandhutan naskah ngemu pamawas ngenani *produk* jaman mbiyen kang relevan tumrap jaman saiki. Dumadine teks diperang dadi telung jinis yaiku 1) teks lisan ora ditulis 2) teks naskah utawa tulisan tangan 3) teks kang dicetak (Baried, 1985:56).

Teks sajrone naskah menehi pamawas lan informasi tumrap pamaos, apa sing sejatine kepingin diwedharake saka naskah kuwi. Adhedasar kuwi panliti nduweni pepenginan niti kanthi menehi deskripsi saka naskah kang gegayutan marang bab sing dadi objek panliten.

Objek Filologi

Objek panliten filologi yaiku awujud naskah lan teks. Naskah yaiku tulisan tangan kang ngemu pamikiran saka pangripta. Baried (1984:54) ngandharake naskah yaiku tulisan tangan kang nyimpen pamikiran lan pangrasa minangka kasil budaya bangsa jaman mbiyen. Diandharake uga dening Baried ngenani tegese teks yaiku kandhutane naskah, bab kang abstrak lan mung bisa diangen-angen.

Deskripsi Naskah

Purnomo (2007:33) ngandharake bab-bab kang kudu digatekake sajrone deskripsi naskah yaiku: (1) panggonan nyimpen naskah (2) nomer (yen ana) ditulis kanthi jangkep (3) asmane pangripta utawa panulis (bisa panyalin utawa panerbit) (4) bahane naskah (papyrus, dluwang, lontar, kulit, wilahan pring, lan liyane) (5) ukurane naskah (6) cacahé gatra saben kaca naskah (7) jinise tulisan (8) kahanane tulisan (cetha, mblawur, rusak) (9) kahanane naskah, umure naskah (10) bab-bab liyane sing nduweni gegayutan marang kahanane naskah.

Saka andharan ngenani deskripsi naskah sadurunge mula ditindakake deskripsi ngenani naskah **KBAM** lan **WHJ** sing dadi objek panliten iki yaiku, naskah **KBAM** iki disimpen ana daleme Bapak Murani kanthi alamat desa Sokogrinjing dusun Semampir RT 02 RW 03 Kecamatan Kenduruan Kabupaten Tuban. Bahane naskah yaiku saka kertas putih ginaris, diripta dening bapak Marjani. Naskah iki awujud gancaran ditulis nganggo aksara Jawa. **WHJ** ditulis nganggo aksara Jawa, dianggit dening R. Ng Ronggowarsito.

Transliterasi

Naskah **KBAM** lan **WHJ** iki ditulis nganggo aksara Jawa, saengga diganti nganggo aksara latin kanthi kegiatan *transliterasi* supaya nggampangake pamaos. *Transliterasi* mujudake kegiatan ngowahi tembung-tembung utawa ukara kang ora umum sajrone naskah.

Tujuwan *transliterasi* nggampangake pamaos anggane mangerteni isi naskah lan teks. Sajrone ngowahi tembung-tembung kang dikarepake panliti supaya nggatekake aturan-aturan kang ana, dadi panliti ora kena ngganti tanpa dhasar, amarga bisa ngrusak isi naskah kasebut.

Transliterasi bisa ditindakake nganggo rong cara, sepisan nggunakake *edisi diplomatik* lan *edisi standar*. *Edisi diplomatik* yaiku nerbitake naskah apa anane tanpa nindakake owah-owahan. *Edisi standar* utawa *edisi biasa* sajrone nerbitake ditindakake *emendasi* utawa mbenerake marang kaluputan, ora ajege, *penyimpangan teknis*, lan ejaane dilarasake marang *normatif* kang ana (Purnomo, 2007:43)

Adhedasar tujuwan panliten iki kang ngajib supaya nerbitake naskah kang bisa dimangerteni dening pamaos, mula panliti nindakake transliterasi *Edisi Standar*. *Edisi standar* yaiku nerbitake naskah kanthi mbenerake kaluputan sajrone panulisan naskah nganggo pranatan kang ana. .

Suntingan Teks

Suntingan teks kuwi kegiatan mbenerake (*editing*) teks. Bab iki mujudake salah sawijine cara kerja

panliten filologi, kanggone yaiku ndadekake teks kuwi bener kanthi ilmiah. Tegese suntingan teks yaiku seprangkat kawruh kang digunakake kanggo nyiyapake sawijine naskah utawa manuskrip, kang dianggep saemper nganti kanggo edhisi ilmiah sawijine teks.

Purnomo (2007:51) ngandharake mujudake studi pambuka, suntingan umume angliputi perangan (1) inventarisasi naskah (2) deskripsi (3) translitrasi (4) eliminasi utawa disisihake (5) eksaminasi utawa diuji. Dene Darusuprata (1984:5) ngandharake yen suntingan teks yaiku teks kang wis ngalami owah-owahan lan dibenerake saengga resik saka kaluputan. Ing Kamus Besar Bahasa Indonesia (1991:977) nyunting tegese naskah kang siyap diterbitake kanthi nggatekake *segi sistematika penyajian*, isi lan basa.

Kritik Teks

Kegiatan kritik teks ditindake kanggo mbenerake naskah lan teks sing rusak utawa dianggep kena owah-owahan. Anane penyalinan naskah nduweni maneka tujuwan saka pangriptane, mula kegiatan kritik teks ditindakake supaya ora owah adoh saka naskah asline, lan nggampangake pamaos anggone nafsirake.

Kritik teks miturut Baried (1994:61) asale saka tembung basa Yunani yaiku *krites* sing nduweni teges *hakim*, lan *krien* tegese ngakimi, *kriterior* tegese dhasar sawijine kegiatan utawa proses ngakimi. Baried uga ngandharake yen kritik teks kuwi mujudake kegiatan menehi evaluasi marang teks, nliti lan nyocogake teks ing papan kang bener. Purnomo (2007:10) ngandharake yen kritik teks yaiku upaya kang ditindakake kanggo ndandani, nglurusake uga *representasi* maneh naskah lan teks kanthi tujuwan kanggo nemokake teks kang *representatif* utawa bisa dipercaya.

Kritik teks kegiatan menehi evaluasi marang objek panliten, ora mung kuwi kegiatan nintingi lan menehi panyaru tumrap teks kanggo ndadekake objek panliten kuwi representatif.

Tintingan Intertekstual

Teks siji lan liyane nduweni ciri kang beda, nanging ora mokal yen ana naskah sing nduweni isi sing padha. Kanggo nemtokake teks kang isa ditanggung jawabake mujudake dhasar suntingan naskah mula perlu ditindakake kajian intertekstual.

Intertekstualistas bisa dijlentrehake yaiku gegayutan utawa sesambungan antarane teks siji lan teks-teks liyane. Sing dilakoni sepisan yaiku maca lan menehi apresiasi marang sakabehe naskah, banjur nemtokake naskah ngendi sing dianggep dadi *hipogram*. Hipogram

yaiku unsur crita kang kinandhut sajrone teks sastra kang didadekake *model*, *acuan* lan latar teks kanggo teks sawise.

Contoh panliten intertekstual marang naskah kuno kaya kang ditindakake dening Zahrotul Mufidah kanthi irah-irahan “Naskah Bongsa Tekat Talabul Ngelmi Dan Kitab Ta’limul Muta’allim Thariqatta’allum (*suatu tinjauan intertekstual*)”. Panliti uga nggunakake tintingan filologi sajrone panliten kasebut. Saka kajian interteks kang ditindakake dening panliti ditemokake bab kang padha antarane naskah-naskah kasebut yaiku (1) hakikat nuntut ilmu (2) niat nuntut ilmu (3) ngupaya sajrone nuntut ilmu (4) hakikat murid lan guru (5) bab-bab kang bisa nekakake rejeki.

Sajrone naskah **KBAM** iki ditemokake bab sing meh padha kayadene naskah **WHJ** kang dianggit dening R.Ng Ranggawarsita. Sajrone **KBAM** iki uga nemokake bab kang beda saka naskah **WHJ**. Senajan kanthi umum naskah-naskah kuwi ngrembug bab tasawuf nanging saben naskah nduweni tetenger dhewe-dhewe. Adhedasar kasebut mula sajrone panliten iki bakal ditindakake kajian interteks antarane naskah **KBAM** lan **WHJ**.

Hermeneutika

Kanthi prasaja hermeneutik ditegesi tafsir. Sajrone studi sastra hermeneutika kuwi mujudake tafsir sastra, Endraswara (2011:42) ngandharake yen sajrone panliten sastra hermeneutik nduweni paradigma dhewe. Hermeneutika dhewe saka tembung basa Yunani yaiku *hermeneuein* kang tegese nafsirake, kanthi *mitologi hermeneutika* gegayutan marang sebutane dewa ing Yunani ‘*Hermes*’ kang nduweni tugas kanggo nurunake pesen saka Illahi marang manungsa (Ratna, 2004:45).

Sajrone panliten marang naskah **KBAM** iki panliti uga nggunakake metodhe hermeneutika, kanthi tujuwan bisa nafsirake lan mangerteni bab kang kinandhut sajrone teks kang bakal diteliti. Didhasari penafsiran saka pamaos kang beda-beda mula hermeneutik dipilih kanggo ngandharake bab sing bakal didudhah.

Asketik

Sajrone filsafat *asketik* ditegesi mujudake prinsip tingkah polah mati raga kanggo oleh rasa seneng, kaluhuran moral lan *idealisme* agamane. Ing *Kamus Besar Bahasa Indonesia* *asketik* nduweni tegese paham kang nganakake lan nglakoni *kesederhanaan*, *kejujuran* dan *rela berkorban*. *Asketik* tumrap wong Jawa miturut Endraswara (2013:76) *asketik* yaiku tumindak mulya wong Jawa kanggo tumuju marang tataran kamanunggalan mistik. Kamanunggalan kuwi bisa digayuh dening manungsa yen bisa nguwasani ajaran

“Memayu Hayuning Bawana” supaya bisa urip kanthi suci. Mula wong Jawa seneng nglakoni *asketik* kanggo ngilangi samubarang pancoban anasir urip.

Asketik kanthi prasaja diarani mujudake semedi. Endraswara (2013) ngandharake kegiatan semedi mujudake gegambaran kosmogonik sajrone reproduksi kosmos kang menehi daya pangaribawa tumrap pelakune supaya nggayuh katentreman lan kasantosan. Endraswara (2013:77) uga ngandharake yen *asketik* kuwi mujudake pekerti “sesirik” tegese ngracut hawa nepsu, yen ing Jawa kejaba semedi kegiatan *asketik* iki bisa diwastani kaya dene sujud, ngesthi, manembah, lan tapa brata.

Ing bab *Tasawuf* uga ana istilah *uzlah*, sing tegese misahake dhiri utawa nyepi, nanging ana panemu saka ulama kang dimaksud *uzlah* kuwi ora mesthi ing papa kang sepi kaya gunung lan guwa nanging munjer ana *proteksi* saka kahanan sosial sing umume maksiyat. Dene *beruzlah* kuwi ora melu marang bab maksiyat (Ghozali, 2007:242).

Gegayutan marang andharan mau ngenani *asketik*. Bab kuwi dirembug sajrone naskah **KBAM** kang ngemu piwulangan *tasawuf*. Bab iki narik kawigaten panliti kanggo dianalisis. Tujuwane panliten iki diajab mengkone bisa menehi kawruh marang pamaos ngenani laku *asketik* wong Jawa jaman mbiyen.

METODHE

Sipate Panliten

Sipate panliten ing panliten iki asipat *deskriptif* amarga ditindakake adhedhasar *fakta* kang ana. Panliten ngenani metonimi ing basa Jawa kalebu panliten *kualitatif* amarga dhata kang digunakake wujud basa lan dudu angka-angka. Panliten *kualitatif* nggunakake teori dhasar, konsep dhasar, modhel lan ancangan panliten basa kaya umumune (Kridalaksana, 1984:118).

Data lan Sumber Data

Kang dimaksud data ing kene yaiku objek kang bakal diteliti. data kang dimaksud sajrone panliten iki yaiku tembung lan ukara-ukara sing gegayutan marang bab *asketik*. Dene kahanan saka data panliten iki yaiku kanthi irah-irahan “Kitab Bab Asale Manungsa” ditulis nganggo aksara Jawa, basane Jawa ngoko-krama lan Indonesia, ana 2 kitab, awujud naskah gancaran, lan diwuwuhi diagram utawa bagan-bagan.

Naskah **KBAM** iki disimpen ana ing omahe sing nganggit yaiku daleme Bapak Marjani kanthi alamat dhusun Semampir, Desa Sokogrinjing Kecamatan Kenduruhan Kabupaten Tuban, saiki naskah kuwi disimpen dening putrane yaiku bapak Murani. Naskah iki kahanan isih apik, naskah sepisan utawa naskah A karakit ana 33 lembar naskah sing kaloro utawa naskah B

karakit ana 22 lembar. Wujud naskah arupa buku tulis lan tulisan ditulis nganggo pulpen.

Saka andharan ngenani sumber data mau, dimangerteni yen asale naskah yaiku saka Tuban. Kanthi irah-irahan Kitab Bab Asale Manungsa. Data sajrone panliten iki arupa ukara lan tembung kang gegayutan marang laku asketik. Ukara lan tembung mau banjur dijlentrehake kanggo mangerteni maksud lan tujuwane.

Naskah **WHJ** dijupuk saka *internet* kang wis dijarwakake ing tulisan latin dening R. Tanoyo taun 1954 masehi.

Metodhe lan Teknik Panliten

Metodhe lan teknik panliten nduweni fungsi kanggo tuntunan anggone nindakake panliten. Tata carane diperang dadi loro yaiku (1) tata cara pangumpulan data (2) tata cara pangolahane data. Ing tata cara pangumpulan data ditindakake kegiatan maca lan nraslitasi naskah KBAM. Sajrone tata cara pangolahe data ana kegiatan ndeskripsikake naskah, suntingan teks lan ngandharake laku asketik sajrone KBAM, ngandharake kajian interteks antarane naskah KBAM lan WHJ lan Nggawe dudutan saka kasil panliten KBAM.

Tata Cara Nulis Asile Panliten

Tata cara panulisan panliten ing kene panliti merang dadi bab lan sub bab. Diwiwiti saka bab I-VII supaya runtut anggone nyuguhake asil saka panliten kang awujud laporan ilmiah utawa skripsi. Ana kaya mangkono kuwi wis ana paugerane. Anane laporan lan uga dadi tujuwan saka panliten yaiku bab *Asketik* Sajrone Kitab Bab Asale Manungsa.

DESKRIPSI NASKAH

Deskripsi Naskah Kitab Bab Asale Manungsa lan Wirid Hidayat Jati

Dekripsi naskah nduweni tujuwan ngandharake kahanan naskah. Naskah kang arep diteliti yaiku kasimpen ana ing daleme bapak Murani, desa Sokogrinjing dusun Semampir RT 02 RW 03 kecamatan Kenduruhan kabupaten Tuban. Naskah mau awujud gancaran kaperang ana 2 naskah, kanthi cacah kaca ana 55. Ing buku A ana 9 kaca sing kosong, lan buku B ana 3 kaca sing ora ana tulisane. Tulisane naskah nggango aksara Jawa lan Jawa latin. Kanthi cethane, andharan ngenani naskah bakal dijlentrehake ing andharan sabanjure.

Irah-irahan Naskah Kitab Bab Asale Manungsa lan Wirid Hidayat Jati

Sajrone menehi irah-irahan kanggo sawijine karya sastra suluk, akeh-akehe kanthi cara njupuk jenenge salah sawijine paraga kang dianggep wigati ing sajrone karya

sastra suluk mau, utawa kanthi cara liya yaiku njupuk topik kang wigati diandharake dening para paragane (Purnomo, 2007:72-73). adhedasar andharan kuwi, mula ana rong cara kanggo nintingi judhul utawa irah-irahan marang karya sastra yaiku sepisan naskah ditulis tanpa irah-irahan, kaping pindho yaiku kanthi ana irah-irahan sing cetha.

Ing naskah **KBAM** iki irah-irahan bisa ditemokake ing sampul naskah. Irah-irahan ditulis nganggo aksara Jawa ing sampul naskah bageyan ngarep kanthi tulisan “Kitab Bab Asale Manungsa”, dening pangripta naskah iki diwenehi judhul “Kitab Bab Asale Manungsa” amarga sajrone naskah iki bab sing kawiwitan yaiku ngrembug ngenani dumadine manungsa awit saka apa kuwi tegese manungsa lan bakale wujud manungsa kaya kutipan ing ngisor iki.

“Mungguh asal wiji manungsa iku saka kumpuling pletik utawa sorot. Manungsa iku asale saka tembung : manu + sa , dene tegese : manungsa , utawa manon iku pletik utawa sorot , dene tegese : Sa , iku sawiji. Dadi manungsa iku asale saka kumpule sawijine pletik utawa sorot.(...)” (Kaca 2-3)

Diandharake yen kamandanu utawa ing basa Indonesia diarani *sperma* kuwi saka saripati (pletik) 3 werna yaiku rembulan kanthi werna putih, lintang kanthi werna biru lan srengenge kanthi werna abang markata. Pletik kuwi nyawiji lan kena dayane bumi, banjur mlebu ing badhane manungsa, kuwi sing diarani wijine manungsa.

Ing naskah **WHJ** kang kabangun dening R.Tanaya iki, irah-irahan naskah bisa ditemokake ing bageyan wiwitan naskah. Irah-irahan naskah ditulis kanthi cetha yaiku “Wirid Hidayat Jati” banjur ditulis bab ngenani *latar belakang* naskah babon ing bab pambuka, uga sebabe R.Tanaya mbangun naskah iki nganggo basa Jawa ngoko, lan mbabar isi sajrone naskah kanthi setithik.

Pangripta lan Wektu Panulisan Naskah.

Jeneng pangripta lan wektu panulisan naskah utawa karya sastra jama mbiyen lumrahe bisa ditemokake ing wiwitan naskah kang diarani menggala utawa kolofon. Jeneng pangripta lan wektu panulisan bisa ditulis cetha, sinirat, sandi asma lan liwat sengkalan. Ana uga pengripta kang ora meneni wektu panulisan lan jenenge marang karya sastra kang diripta.

Sajrone naskah **KBAM** iki ditulis jenenge pangripta yaiku kanthi wuwuhan asma Marjani, uga wektu panulisan 1882 taun Jawa /1950 M, tanggal 1/13, wulan Sura/Okttober mapan ing sampul bageyan ngarep. Naskah **WHJ** diripta dening R.Ng. Ranggawarsita, yen

wektu panulisan miturut kolofon kaca 98 saka **WHJ** kuwi ditemokake yen naskah purna disalin ing dina Jumat Kliwon, 14 Jumadilakir 1847 (9 Desember 1927). Naskah **WHJ** kang digunakake ana ing panliten iki yaiku naskah kabangun dening R.Tanaya taun 1954, nggunakake babon naskah reiptan R.Ng. Ranggawarsita, diterbitake dening panerbit “Trimuti” saka tlatah Surabaya.

Kahanan Fisik Naskah

Kahanan naskah **KBAM** iki isih apik, kanthi deskripsi sampul naskah A lan B werna klawu awujud kertas, ing bageyan sampul ana kertas putih ukuran 10x8 cm kanggo panggonan panulisan judhul, wektu panulisan lan asmane pangripta. Bageyan pinggir naskah B ana solasi werna ireng gunane kanggo ngraketake sampul ngarep lan sampul mburi, lan ana sing rusak ing bageyan mburi kanthi ukuran 18x2cm. Naskah A ora ana cacad. Naskah A ana 33 kaca awujud kertas, kaperang ana 9 kaca kosong tanpa tulisan, 5 kaca wuwuhan gambar (kaca: 1,2,10,11,15), 1 kaca wuwuhan tabel (kaca: 12). Sakabehe ditulis nganggo aksara Jawa. Naskah B ana 22 kaca awujud kertas, kaperang ana 3 kaca kosong tanpa tulisan, 6 kaca wuwuhan gambar (kaca: 11,12-15,26), 10 kaca ditulis nganggo aksara latin nggunakake basa Jawa (kaca: 5,6-11,31,32), 24 kaca ditulis nganggo aksara Jawa.

Kahanan naskah **WHJ** awujud *file* kang diunduh saka internet, kanthi alamat <https://alangalangkumitir.wordpress.com/download-naskah/serat-wirid-hidayat-jati/>. Ditulis nganggo huruf latin, nganggo mangsi werna ireng, biru lan abang, *background* werna putih lan cacah kaca ana 51. Kaca kang kawuwuhan gambar ana ing kaca 41 lan 43.

Tulisan Naskah

Naskah **KBAM** iki akeh-akehe ditulis nggunakake aksara Jawa, nanging saperangan tembung lan ukaran ana sing dirulis nganggo aksara arab lan latin. Wujud tulisan iki ditulis kanthi jejeg kanthi rapi. Ana uga sing ora jelas amarga piranti sing dinggo nulis beda-beda lan kena pengaruh saka kahanane kertas kang tipis, mula tulisan ing kaca suwalike katon ana kaca liyane. Buku A ditulis tangan nganggo mangsi werna biru, yen buku B nganggo mangsi werna biru, ireng lan abang.

Naskah **WHJ** kang kabangun dening R.Tanaya ditulis nganggo aksara Jawa. Tulisane jejeg lan rapi. Ditulis cetak nganggo mangsi werna ireng, uga ditulis nganggo aksara Jawa murda, wilangan lan rekan.

Basane Naskah

Basa mujudake perangan sing wigati sajrone naskah. Panggunaane basa ing karya sastra bisa dadi sarana kanggo medharake pamikiran saka pangriptane, mula basa kang endah uga bisa narik kawigaten pamaos. Basa kang digunakake bisa dadi pambada antarane jinis karya sastra siji lan liyane.

Naskah **KBAM** iki nggunakake basa Jawa ngoko, uga ana basa arab lan ing saperangan tembung uga nganggo basa Walanda. Naskah **KBAM** iki kawuwuhan basa arab amarga naskah iki minangka karya sastra kang uga medharake piwulangan bab tasawuf. Senajan naskah iki diripta ana ing tlatah Tuban kang mujudake dhaerah peisir, nanging ora ditemokake ciri wigati kang mujudake naskah iki saka daerah pesisiran. Naskah iki luwih cundhuk nggunakake basa Jawa padatan sing ndadekake naskah iki dudu naskah pesisiran, nanging naskah ilmu mistik kejawen. Naskah **WHJ** nggunakake basa Jawa ngoko lan arab. Kayadene **KBAM** naskah **WHJ** iki uga ngrembug ngenani tasawuf, ajaran para wali lan ngelmu makrifat.

Basa Jawa Gagrag Anyar

Penganggane basa Jawa sajrone **KBAM** iki mujudake penganggane basa kang utama. **KBAM** mujudake karya sastra kang keblu karya sastra gagrag anyar. Basa Jawa ing kene kanggo medharake sakabehe isine naskah. Kutipan saka naskah kaya ing ngisor iki.

“Mungguh pecating nyawa mau akeh banget panggodhane kang bakal nekani. Yaiku kang asale saka gegawan sira kabeh kang kasebut ing dhuwur. Yaiku kang sira ajak lelaku ing alam donya. Ing kana bakal bisa matur dhewe-dhewe, apa kang bakal sira tindakake. Mulane wekasingsun urip sira ing donya supaya ati-ati lan padhang lakono kabecikan, dene yen bakal oncat saka nyawa dieling marang asalira (sangkan paran)” (kaca:9)

Saka kutipan kuwi bisa dimangerteni yen basa Jawa digunakake kanggo medharake bab sajrone **KBAM** ngenani babagan asal sampurnane laku ing alam donya. Pethikan sadurunge njlathake ngenani panggodha kang bakal diadhepi manungsa ing alam donya. Manungsa diajab supaya ngati-ati, amarga manungsa sesuk bakale bali menyang alam kelanggengan.

Basa Jawa uga digunakake kanggo medharake bab ngenani kahanan manungsa wiwit dumadi.

*“1.No 1. Wiwit tumibane wiji ana guwa garbane wongtuwane (biyunge) isih wujud kamadanu.
2.No 2. Wiwit umur 1 wulan ana ing kandhungan, wiwit ana tandha geter-geter awit wis awujud nur utawa sel.*

3.No 3. Wiji umur 2 wulan ana ing kandhungan, wiwit bisa kumedut”.(.....)(kaca: 10)

Saka kutipan kuwi bab ngenani kahanan manungsa wiwit dumadi, diandharake nganggo basa Jawa. Diandharake wiwitane manungsa wiwitane manungsa ana ing bobotan 9 wulan. Kaya kutipan sadurunge sing sepisan wiwitan tumibane kamandanu saka bapa neng guwa garbane biyung. Kapindho umur sesasi wis awujud sel lan sapiturute.

Naskah **WHJ** kang disalin dening R.Tanaya iki nggunakake basa Jawa ngoko. Basa Jawa ngono dipilih dening R.Tanaya amarga nduweni pangajab supaya pamaos bisa gampang nampa isi saka **WHJ** iki. Kutipan saka naskah kaya ing ngisor iki.

*“ing kang dingin, wiwitan patrap kang dadi kewajiban, iku guru karo bakal murid pada amet banyu wud, sarta niat kang karepe mengkene :
“Nawaitu raf'al hadasi suharata walakabirata fardlanillahi ta ala Allahu Akbar” (niyat ingsun amer banyu kadas, angilangake kadas cilik lan gedhe perlu karana Allah)”*

Saka kutipan kuwi mratelakake bab bebukane Wirid, mejangake patrap kang ditindakake dening para Wali ing jaman mbiyen. Kutipan kng ndhuwur mujudake urutan kang sepisan kang kudu ditindakake, yaiku bab nyucikake kanthi wudlu lan niat krana Allah, gunane supaya resik lair lan bathine. Bisa dimangerteni saka pethikan kuwi R.Tanaya nggunakake basa Jawa ngoko.

Basa Walanda

Basa Walanda ora basa kang utama digawe ana ing **KBAM** iki. Basa Walanda lan Inggris mung digawe ana ing saperangan tembung. Anane daya pangaribawa basa walanda iki didhasari pangripta nate nyinaoni basa kasebut, lan miturut kulawargane pangripta mujudake wong kang pinter basa manca.

Tembung-tembung nganggo basa Walanda, ana ing petikan ngisor iki.

“cethak (gehemelte [langit-langit]) iku yen digrayangi karo ilat bisa karasa keri banget iku tandha yen awakmu isih kasinungan jaya”

“Samone maneh kumpule cipta rasa mau kena kanggo nambani wong lara (zieg[lara]) dene patrape nyediakake banyu ing cangkir utawa dluwang kang ditulis arane kang lara”

Ing naskah **WHJ** kang kabangun dening R.Tanaya, ora ditemokake basa walanda.

Basa Arab

Naskah **KBAM** iki asale saka Tuban. Masyarakat Tuban akeh kang agamane Islam. Masyarakat Tuban mangerteni agama iki ing wiwitan pangrembakane. Salah sawijine wali kang nyebarake agama Islam yaiku Sunan Bonang, dikuburake ing Tuban (Sunaryo, 1984:18). Saka kuwi pangaribawa Islam gedhe banget tumrap masyarakat Tuban. ora mokal ing bidhang kasusastran asring ditemokake ana ing naskah kang ngemu piwulangan agama Islam, nggunakake basa Arab. Basa Arab sajrone naskah **KBAM** iki dudu basa kang asring dinggo. Basa Arab iki ana amerga naskah ini nduweni daya pangaribawa saka piwulang agama Islam.

Contone basa Arab sajrone **KBAM** iki yaiku *Haluamah, Hamarah, Supiyah, Mutmainah* (arane sipat-sipat), *Allah* (pangerane wong agama Islam), *Ashadualailahailallah wa ashaduanna muhammadar rasulullah* (diwastani syahadat, salah sawijine rukun Islam kaping siji), *nur* (cahya), *suhut* (suhud) (saksine ruh), *jalal* (Maha Agung), *jamal* (Maha elok sipate), *kahar* (Kang misesa asmaNe), *kamal* (Maha sampurna), *iman* (sipat percaya), *taukit* (Nyawiji utawa manunggal), *wajib* (kang kudu ditindakake), *sholat* (ngibadahe wong Islam).

Semono uga ing naskah **WHJ**, basa Arab ora mujudake basa utama kanggo medharake isi naskah. Basa utama sing digunakake kanggo mbabarake isi naskah yaiku basa Jawa. Kayadene naskah **KBAM**, basa Arab ing **WHJ** digunakake marang tetembungan sing ora bisa langsung utawa ora kena dijarwakake nganggo basa liyane.

Contoh basa Arab sajrone naskah **WHJ** yaiku: *wali* (wakil Allah), *Nawaitu raf'al chadasi suharata wa'lkabirata, farlanlilahi ta'ala Allahu Akbar* (donga niat nyucikake awak), *Muchammad* (Rasul Allah), *Sayyidina* (kanjeng utawa tuan), *nur* (cahya), *Adam* (nabi utawa manungsa sepisan kang diciptakake Allah), *nuftah* (mani).

Wujud Jinis Naskah

KBAM lan **WHJ** mujudake jinis naskah piwulangan tasawuf. **KBAM** kang asale saka pesisiran nduweni genre sastra awujud gancaran, semono uga **WHJ** kang kabangun dening R.Tanaya iki. **KBAM** ora nganggo nggunakake jinis metrum-metrum kaya naskah pesisiran liyane. **KBAM** dibuka langsung marang bab sing gegayutan marang isine, ing kaca sepisan bisa ditemokake gambar kang medharake patang bab.

Isine Naskah

Naskah **KBAM** iki kasusun saka rong buku nduweni isi sanga bab. Kitab A isine diwiwiti saka bab asal dumadine manungsa, racutan dumadine manungsa, bab tumurune dumadine manungsa, nganti bab tandha

sing tuwuh saka dayane cipta rasa. Kitab B isine diwiwiti saka bab wajibe warga, shalat lan liyane.

Naskah **KBAM** iki umume ngenani bab piwulangan tasawuf, saengga ana daya pangaribawa agama Islam sajrone **KBAM** iki. Piwulang-piwulang kang bisa ditemokake ing kene yaiku sembahyang, ngelmu cipta rasa, ngracut hawa nepsu, lan nggunakake cipta rasa kuwi kanggo urip. Saka salah sawijine piwulang kasebut mula ing panliten iki bakal diandharake laku asketik sajrone naskah **KBAM** iki, andharan kanthi gamblang ana ing bab sabanjure.

Naskah **WHJ** kang disalin dening R.Tanaya iki awujud *softfile*. Isine naskah medharake bab bebukane wirid kang kaperang dadi 8 bab pambuka yaiku, wisikan ananing dzad, wedharan wahananing dzat, gelaran kahananing dzat, pambuka tata malige ing dalem bait al-makmur, pambukaning tata malige ing dalem bait al-muharram, pambukaning tata malige ing dalem bait al-mukadas, panetep santosaning iman lan sesahidan. Sabanjure yaiku bab patrape paraboting ngilmu kang diperang dadi 8 pangkat yaiku, pamuja, tobat utawa panalangsa, pangruwat, saksi ing dzat kita, kaya sesahidan, anucekake sakehing anasir, angawinake badan karo nyawa, sangkan paraning tanazultarki lan pambirat asaling cahya. Andharan kanthi gamblang bakal dionceki ing bab sabanjure

SUNTINGAN TEKS

Asil Suntingan Teks

Asile tranlitasi saka aksara Jawa sajrone naskah **KBAM** iki disunting adhedasar perangan kaca kang gegayutan marang andharan panliten ana sajrone naskah, mula nomer kaca kasebut ora diwiwiti saka kaca kawitan. Pethikan kang digawe ana suntingan ini ora adoh saka topik andharan panliten iki yaiku bab laku asketik. Kaca sing diandharake bisa dijupuk saka kaca tengah utawa pungkasan naskah. Asil saka suntingan iki dijupuk saperangan kaca naskah A lan naskah B.

Naskah A kang cacahé 33 lembar kertas, kaperang dumadi maneka bab. Bab kang ngrembug ngenani laku asketik ana ing bab kekuwatane cipta rasa, (24), bab kekuwatane pikiran, kang sarana diklumpukake (bab ngelmu cipta rasa) (26). naskah B cacahé ana 22 kertas, kaperang dumadi maneka bab. Bab kang ngrembug ngenani laku asketik ana ing bab brata 5 prakara, bab laku 5 prakara, bab brata 5 prakara, bab sampurnane laku, bab anggawe lan ngempakake daya, bab ngresiki rasa jati, lan bab pangrasa.

Tandha-tandha kang digunakake ing suntingan teks

[] kanggo tembung kang ora bisa diwaca amerga tulisan rusak

/ kanggo ngganti tandha koma (/)

// kanggo ngganti tandha titik (//)

_____ (*underline*) tandha garis ngisor kanggo tembung kang bakal diwenehi komentar.

No	Naskah	Suntingan
a. Kitab A		
1) Kaca 28	Semedi Ngeram-erami Didayani Muja semedi Kadonya Badan alus Sukci Engeta Jujuk	Semedi Ngeram-erami Didayani Muja semedi <i>Kadonyan</i> Badan alus <i>Suci</i> Engeta <i>Njujug</i>
2) Kaca 29	Bental makmur Bental mukadas Angon Kajatake Menit Lebu Jumbuh Dluwang Arane Mancer Badin Dhuwur Diborehake Dununge Aning ana Waskitha Ditelgram Ditelpun Layap-layap Latib Sasmita Gaib Kendhangan kuping Cethak Gehemelte Apes	Bait al Makmur Bait al Mukkadas <i>Anggone</i> Ngajatake, pepinginan Menit <i>Mlebu</i> Jumbuh Dluwang, kertas <i>Sebutane</i> Mancer Badan <i>Ndhuwur</i> Diusapake <i>Tujuwane</i> Saka ora ana tumuju ana Saka basa Kawi tegese mawas <i>Ditelegram</i> , Ngirim layang lumantar <i>frekwensi</i> geter listrik Ditelpun Layap-layap <i>Lantip</i> Sasmita Gaib Gumetere kuping Cethak Saka basa <i>Walanda</i> tegese langit- Langit Apes
3) Kaca 30		
4) Kaca 31		

	Lumprahe	<i>Lumrahe, padatan</i>
b. Kitab B		
1) Kaca 22	Pakantuk Awungua	<i>Pikantuk</i> , antuk <i>Tangia</i>
2) Kaca 22	Batos Resah Bandrek Jina	Batin Rusuh Bandrek Saka basa Arab yaiku Zina, salah Sawijine Tumindak dosa Tumindak cidra
	Cidreng Remi	Botohan, judi sarana ngganggo Kertu Jempor <i>Sakanane</i>
3) Kaca 24	Jempor Saane Ambedhug Ngasepen Kepranggul Keri Pangeran Pancrabakan Kanunggahing Hyang maha Agung Kekoeatan	Pasa nganti wayah bedhug Ngasepen Kepranggul Sisih kiwa Pangeran Pancrabakan Wahyu saka Gusti Allah Ejaan basa lawas saka <i>kekuatan</i> ing basa Indonesia <i>Tandha</i>
4) Kaca 25	tondha	

Komentar

Komentar mung ditujokake marang tembung-tembung kang wis dipilih adhedasar narik kawigaten kanggo diwenehi cathetan luwih. Tujuwane uga menehi katrangan kanggo nggampangake pamaos mangerteni tembung-tembung kasebut.

LAKU ASKETIK LAN INTERTEKSTUAL

Andharan ngenani laku asketik ing bab iki diperang dening panliti dumadi telung subbab yaiku laku asketik sajrone KBAM, tatacara nindakake laku asketik lan paedah nindakake laku asketik sajrone KBAM.

Laku Asketik Sajrone KBAM

Piwulang tasawuf identik marang tumindak *uzlah*, tapa brata, semedhi lan liyane. Kegiatan semedhi mujudake sarana panggulawentah bathin lan raga supaya bisa resik saka sakabehe reregeded donya. Sajrone ritual

mistik kejawen semedi ana sesambungane marang rasa yaiku rasa sejati. Ora mokal yen sajrone teks **KBAM** iki bakal ditemokake bab kang ngrembug ngenani tumindak tapa brata lan semedi. Bab kasebut bakal diandharake saben pethikan sing sesambungan marang bab kang dadi andharan. Pethikan ngenani laku asketik sajrone naskah kaya ing ngisor iki:

“Brata 5 prakara

Narima,
Wadhahipun angingirangi dhahar ingkang winadhah: anarima: nadyan luweha yen boten nari menggalih inggih boten pakantuk sabab ngongsa ongsa punika gosong salebeting manah.
Wadhahipun anyunyu dasare: ingkang winadhahan engiti (eling) nadyan awungua yen sinamur ing sasamben. (mama 7) inggih boten pakantuk sabab samben punika andadosaken supening pakuwun.
Anyegah duka ingkang winadhahan santosa: nadyan amenmendel layenkenan manah inggih boten pakantuk pramila menel ingkang anyepen.
Ameper pangandika: ingkang winandhaka panalongsu: nadya ambisu anyen nguneg-uneg salebeting. Batos inggih boten pakantuk sabab nguneg-uneg punika dados reregeding batos.
Wadhahipun angempet syahwat (sanggama) ingkang winadhahan tata nadyan awis-awis sanggama yen sanggamanipun resa (bandrek) jina, cidreng, remi, inggih boten pikantuk anjalari ngenemaken jiwa, nyuda bawa laksana, apes.” [kitab B: kaca21-22]

Tata Cara Nindakake Laku Asketik

Sajrone naskah **KBAM** diandharake uga ngenani tata cara persiyapan sadurunge nglakoni semedhi lan tapa brata. Pethikan teks kaya ing ngisor iki:

“Mungguh aturane ngumpulake cipta rasa iku yaiku :

1. goleka panggonan kang sepi lan resik (panggonan kang kok senengi)
2. lungguha kang jejeg lan mantep (kejaba lungguh iya kena. Cekake bisa ngleremake pikiran lan angon lebu mentune napas)
3. driji sapuluh pucuke marang irung semana mau jempolan loro pucuke kapantheng marang bolongane irung.
4. sakabehe panganggo kudu dikendhoni perlune yen ambegan supaya bisa landhung lan areh.
5. napas ditarik manjero kang lon-lonan sajero-jerone nganti notog ing uteg, (bagiyan bentel makmur) dene weteng kang nganti kempes (bagiyan bentel mukadas) laan napas kang ditarik manjero mau ditahan sawetara utawa sekendho nuli diwetokake maneh kang lon-lonan ketu ing

irung kang nganti entek, dene wetenge kang ngati mekar (mlembung) mangkono bola-bali.

6. nalika angon mlebu wetune napas , ilat padalake marang cethak (kabekuk mandhuwur) dene gorokan kabukak wae.

7.sajrone angon mlebu wetune napas kudu ngumpulake cipta rasa (pikiran) di anggita ing sajrone ati apa kang di kajatake (iki minangkane donga utawa japane).

8. yen ngumpulake cipta rasa (pikiran) utaw semedi sasithike kudu limang menit utawa limolas menit , luwih suwe luwih becik , nanging upama anggane angon lebu wetune napas ora kena jumbuh , dene mripat mandeng marang pucuke jempolan tangan.” [Kitab A, kaca 29]

Paedah Nindakake Laku Asketik Sajrone KBAM

Laku asketik mujudake tumindak spiritual asipat batiniyah mujudake tumindak nggegulang ketrampilan rohani, ngracut hawa nepsu lan *potensi-potensi* batiniyah sajrone badan. Laku asketik kaya semedhi asring dianggep kegiatan kang ditindakake tanpa sadhar, amerga katon meneng wae lan meremake mata. Semedhi kuwi kegiatan kang ditindakake kanthi sadhar lan angen-angen sing munjer marang sawijine bab. Paedahe semedhi bisa dirasakake kanthi langsung lan ora langsung. Bab sadurunge ngandharake yen semedhi diwiwiti kanthi nggladhi mlebu-metune napas. Mlebu-metune napas kang ketata ndadekake *tekanan darah* dadi *normal* lan *stress* bisa ilang. Sipat-sipat kaya ilange rasa *tegang*, nyepi saka kahanan sosial kang sipate nindes, *lingkungan esoteris*, kegiatan nentremake batin lan percaya marang guru dianggep dening *psikiater* Dipojono (sajrone Murder, 1983:33) kebatinan nduweni paedah kanggo kasarasan mental wong Jawa.

Wis diandharake mau yen kegiyatan semedhi sipate batiniyah. *Potensi-potensi* batiniyah kang wis digladhi mula nduweni daya lan kekuwatan kang mandhiri. Andharan ngenani daya *potensi batiniyah* ana ing pethikan naskah iki.

“Daya kang saka kumpule cipta rasa mau gehde banget paedahe. Yaiku bisa kautus menyang endi-endi bae, sak kersane kang ngutus kanthi anggawa tandha bisa lan orane kelakon marang barang kang dikarepake mau (perlu banget kanggo mergawe ing bestune kang gehde tanggungane lan wewengkone).

Samone maneh kumpule cipta rasa mau kena kanggo nambani wong lara....” [Kitab A. Kaca 29]

Kajian Intertekstual Naskah KBAM lan WHJ

N	Aspek	KBAM	WHJ	Katran
---	-------	------	-----	--------

o				gan
1	Irah-irahan	Kitab Bab Asale Manungsa	Wirid Hidayat Jati	KBAM ditulis nggunak ake basa ngoko, lan babon naskah WHJ nggunak ake basa krama. WHJ kang diringke s dening R.Tanaya ditulis nganggo basa ngoko.
2	Taun panulisan naskah	1882 taun Jawa.	1954 masehi.	Taun panulisan naskah KBAM bisa dimangeriteni ana ing sampul ngarep kitab A. Babon naskah WHJ ditulis ing taun 1791 taun Jawa. WHJ kang diringke s dening R.Tanaya ditulis ana taun 1954 masehi. Naskah kang paling tuwa, lan merbawani yaiku naskah WHJ .
3	Laku Asketik	Mungguh aturane nglumpukake cipta rasa iku yaiku goleka papan kang sepi lan resik,	Wiwit asidhakep suku tunggal anutupi babahan nawasanga,	Naskah KBAM lan WHJ padha-padha ngrembu

		lungguha kang ejeg lan mantep (...)	darijining asta padha antuk ing selaning driji kaya angapurancang, jempol diadu padha jempol (...)	g tata lan carane nindaka ke laku asketik, kanthi cara ngandha rake dhewe-dhewe.
4	Bab Ciptane Manungsa	Telung saripati kang nyawji kena dayane bumi, geni, angin, banyu, rembulan lan lintang banjur mlebu ana badane manungsa, kuwi sing diarani kamandanu.	Sejatine manungsa iku rahsaningsun (Allah), insun nitahake Adam saka patang perkara yaiku bumi, geni, angin, banyu.	Naskah kekarone ngrembug ngenani asale manungsa, lan daya kang ndayani manungsa kuwi.
5	Sahadat	sahadat kalimah loro, dene tetembungane yaiku :Sahadat Ashadualailahailallah wa ashaduanna muhammadar rasulullah.	Ingsun anaksèni, satuhune ora ana Pangeran, anging Insun, lan anaksèni Ingsun, satuhune Muchammad iku utusaningsun, Fatimah iku umatingsun	Naskah kekarone ngrembug ngenani sahadat, ing naskah KBAM ditulis luwih dhisik nggunak ake basa Arab, ing Naskah WHJ dijarwak ake nggunak ake basa Jawa.
6	Hawa utawa Nepsu	1. Haluamah kang asale saka dayane bumi lan swasana 2. Hamarah kang asale saka dayane geni lan manungsa 3. Supiyah kang asale saka dayane angin lan lintang	Napsu tegese angkara iku sejatine ya amung sawiji, ananging dinamani dadi patang pasebutan. 1. Napsu aluamah tegese angangsa (...)	Kekaron e naskah kasebut ngrembug ngenani patang jinis napsu, nanging andharane beda-beda.

		4. Mutmainah kang asale saka dayane rembulan lan banyu	2. Napsu amarah tegese sereng (...) 3. Napsu supiyah tegese meles (...) 4. Napsu mutmainah tegese jinem (...)	
7	Laku 5 Perkara	1. Mangana yen arep lumaku 2. Lumakuwa yen arep turu 3. Turuwa yen kudu nesu 4. Napsuwa yen arep perang 5. Peranga yen arep mangan	1. Turuwa yen arep napsu tegese (...) 2. Napsu wa yen arep perang tegese (...) 3. Perang a yen arep mangan tegese (...) 4. Manga na yen arep lumaku (...) 5. Lumakuwa yen arep turu (...)	Ing naskah KBAM limang perkara kuwi klebu ana bab “Laku 5 Perkara” yen sajrone naskah WHJ bab kang meh saemper kuwi mujudake bebaskan saka wasiyate Kangjeng Susuhunan ing Ngampèldenta, kang kadhawuhake marang para putra
8	Patang tataraning <i>tasawuf</i>	Yen wiji mau wis dadi manungsa di lairake ing ngalam donya kudu duwe laku Sareat (sarengat), Tarekat, Khakhekhat, Makripat	Iki Warahing Hidayat-Jati, kang anuduhake dununge pangkating ngelmu makrifat.	Naskah KBAM nyebut lan ngandar ake patang tataraning <i>tasawuf</i> yaiku sareat

				(syariat), tarekat. Khakekat (hakekat) lan makripat. Ing naskah WHJ Ora kabeh disebutake nanging mung makripat.
--	--	--	--	--

PENUTUP Dudutan

Saka asile tintingan ngenani naskah **KBAM** iki bisa didudut yen irah-irahan kang digunakake dijupuk saka sajrone bab kang ana ing naskah. Bab kuwi ngandharake ngenani kahanan dumasman manungsa nganti ana alam donya. Saka bab iku mula didadekake irah-irahan Kitab Bab Asale Manungsa.

Jeneng pangripta lan wektu panulisane naskah **KBAM** bisa ditemokake kanthi gampang ing sampul ngarep kitab A. Jenenge pangripta yaiku bapak Marjani, papan panulisane naskah yaiku desa Sokogrinjing, dusun Semampir, kecamatan Kenduruhan kabupaten Tuban. Ditulis ing taun 1 Sura 1882 atau 13 Oktober 1950 masehi.

Naskah **KBAM** iki mujudake piwulang *tasawuf*. Piwulang kang ana sajrone ngenani dzat, *Syariat*, *tarekat*, *hakekat* lan *makrifat*, tumindak nggulawentah batiniyah, nyegah nafsu, tapa brata lan semedhi. Saka saperangan bab kang ana sajrone naskah **KBAM** kuwi banjur dijupuk salah sawijine kang narika kawigaten panliten yaiku ngenani laku *asketik*.

Naskah **KBAM** iki mujudake salah sawijine kasusastran kang ngrembug ngenani *tasawuf*. Mijile karya sastra mesthi nduweni sesambungan marang karya sastra kang asipat padha, utawa sakorane nduweni bab kang saemper. Yen dimangerteni saka taun panulisan naskah **KBAM** iki, bisa didudut yen ana karya sastra kang luwih tuwa uga ngrembug ngenani *tasawuf*, salah sawijine yaiku **WHJ** anggitane R.Ng Ranggawarsita ing 1791 taun Jawa. Anane bab kang padha sajrone kekarone naskah mula ing panliten iki dianakake kajian *intertekstual* kanthi kasil nemokake saperangan bab sing meh padha. Bab-bab kuwi dening panliti diringkes dadi 6 yaiku (1) laku *asketik* (2) bab ciptane manungsa (3) sahadat (4) hawa utawa napsu (5) laku limang perkara (6)

patang tataran ing tasawuf. Senajan nduweni pamikiran sing padha, nanging saben naskah ngandharake kanthi beda-beda. Saka kajian intertekstual kuwi bisa dimangerteni yen naskah **KBAM** kaprabawan karo naskah **WHJ** kang babone luwih dhisik ana.

Pamrayoga

Panliten iki isih adoh saka bener lan kasampurnan, amerga isi kang diandharake mujudake kegiatan kang satemene butuh pamikiran lan kebak pengalaman. Akeh banget kang kudune bisa dibabarake sajrone panliten iki, kaya antropologi, tintingan basa, *tasawuf* lan liyane. Anane panliten iki diajab supaya bisa nambahi kawruh ngenani studi naskah lawas.

Panliten ngenani naskah lawas, mujudake tumindak ngeluri lan ngrembakake naskah lawas supaya bisa diwaca dening masyarakat. Saka panliten iki diajab supaya masyarakat mligine masyarakat Jawa dhewe bisa ngregani apa kang dadi budaya leluhure.

KAPUSTAKAN

- Al Ghozali, Imam. 2007. *Mempertajam Mata Bathin*. Mitrapress Studio.
- Arikunto, Suharsimi. 2006. *Prosedur Penelitian*. Jakarta: PT. Rineka Cipta.
- Baried. 1994. *Pengantar Teori Filologi*. Yogyakarta: Badan Penelitian dan Publikasi Fakultas UGM.
- Endraswara, Suwardi. 2006. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: media press.
- , 2013. *Memayu Hayuning Bawana*. Yogyakarta: Narasi.
- , 2006. *Mistik Kejawen*. Yogyakarta: Narasi.
- Hardjowirogo. 1989. *Manusia Jawa*. Jakarta: Haji Masagung.
- Koentjaraningrat. 1985. *Kebudayaan Mentalitas dan Pembangunan*. Jakarta: PT Gramedia.
- Luxembung, Jan Van dkk. 1989. *Pengantar Ilmu Sastra*. Jakarta: PT Gramedia.
- Marjani. 1950. *Kitab Bab Asale Manungsa*. Tuban.
- Mulder, Niels. 1983. *Kebatinan Dan Hidup Sehari-Hari Orang Jawa*. Jakarta: PT Gramedia.
- Nurgiyantoro. Burhan. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press.
- Nurlila. 2009. *Kapandhegan Sajrone Serat Ranggalawe*. (tidak diterbitkan)
- Purnama, Bambang. 2011. *Kesastraan Jawa Pesisiran*. Surabaya: Bintang Surabaya.
- , 2007. *Filologi dan Studi Sastra Lama*. Surabaya: Bintang Surabaya.
- Ronggopradoto. 1988. *Hidayat Jati Kawedhar*. Surabaya: PT Citra Jaya Murti.
- Santosa. 2012. *Spiritualisme Jawa*. Yogyakarta. Memayu Publishing.

Simuh. 1988. *Mistik Islam Kejawen R.Ng Ranggawarsita (Suatu Studi Terhadap Wirid Hidayat Jati)*. Jakarta: UI Press.

-----, 1996. *Sufisme Jawa Transformasi Tasawuf Islam ke Mistik Jawa*. Yogyakarta: Yayasan Bentang Budaya.

-----, 1997. *Tasawuf dan Perkembangannya Dalam Islam*. Jakarta: PT Raja Grafindo Persada.

Sudardi. 2003. *Sastra Sufistik*. Solo: PT Tiga Serangkai Mandiri.

Tanoyo, R. 1954. *Wirid Hidayat Jati (Karangan Pujangga R.Ng Ranggawarsita, Kabangun R.Tanojo)*. Surabaya: PT Trimurti.

Teeuw, A. 1988. *Sastra Dan Ilmu Sastra Pengantar Ilmu Sastra*. Jakarta: PT Girimukti Pusaka.

Wellek, Rene & Austin Werren. 1990. *Teori Kesusastraan*. Jakarta: PT Gramedia.

Wojowasito, S. 1978. *Kamus umum belanda-indonesia*. Jakarta: Penerbit ichtiar baru – van hoeve